

ŞİİR VE NESİR BAĞLAMINDA ARAPÇA'NIN İSLAM KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ

Yasin KAHYAOĞLU*

A- Arap Diline Genel Bakış

Günümüzde yazı, tasnif ve edebiyat dili olarak kullanılan Arapça, Sami ırkının en eski memleketi olan Hicaz ve Necd bölgelerinde ortaya çıkmış, daha sonra birçok lehçeye ayrılarak çeşitli mıntikalara dağılmıştır. Bu lehçeler arasında, dini, iktisadi, siyasi ve dil zenginliği gibi özelliklere sahip olan Kureyş Lehçesi, diğer Arap lehçelerine galip gelmiş, Kur'an da bu lehçe üzere nazil olmuştur. Dil bilim adamları filologların inceleme ve araştırmaları sonucu varılan kanaate göre Arapça, Sami dillerinin en üstün ve en zengin olanıdır.¹ Sami dillerinin şubelerinden olan Arami ve İbri dillerini de geride bırakan Arapça, dil gurupları arasında önemli bir ehemmiyete sahiptir.

(إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ) "Allah katında gerçek din İslam'dır."² İslam'ın temel kaynağı Kur'an-ı Kerim, Kur'an ise Arapça olarak Kureyş lehçesi ile nazil olmuştur. Zira Kureyş lehçesi bütün kabilelerce anlaşılabilir ortak bir dildi. Onun fesahati ve belagati bütün Arapları etkilemekteydi. Kur'an'ın nüzülü ile birlikte Arap dilinde büyük değişiklikler meydana gelmiş, daha önce Araplarda bilinmeyen birçok yeni terim, ıstılah ve mana Kur'an'la birlikte Arapça'ya geçmiştir.

Zaman süreci içerisinde çeşitli faktörler neticesinde büyük gelişmeler kaydeden Arapça, farklı dilleri konuşan Türk, İran, Hint, Pakistan, Afganistan gibi Müslüman milletlerin dillerine de nüfuz etmiştir. Başta Kur'an ve Hadis olmak üzere, tefsir, fıkıh akait gibi kitaplar Arapça yazılmış, ibadetlerin pek çoğu (namaz, ezan, hutbeler v.s) bu lisanla icra edilmiştir. Bu ve benzeri sebeplerle Arapça, İslam milletleri arasında hızla yayılma imkânı bulmuş, hatta Arap olmadıkları halde bazı İslam ülkelerinin konuşma ve yazma dili olmuştur. Bugün Arapça konuşan veya Arapçadan etkilenen insanların sayısı bir milyarı aşkındır.³ Haçlı savaşları esnasında Avrupa dilleri ile tanışan Arapça, bu vesile ile bazı Avrupa dillerini de etkileme imkânı bulmuştur.

* Yrd. Doç. Dr., Harran Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, ykahyaoglu@hotmail.com

¹ Abdulhamid Ebu Sikkın, Fıkhu'l-luğa, s. 107

² Ali İmran: III/19

³ Ali Abdulvahid Vafi, Fıkhu'l-luğa s. 131

Arapça Müslümanlar için ilim dili olduğu gibi, batılılar için de ilim dili olarak kabul görmüştür. Fransa'nın ünlü Sorbon Üniversitesi, İngiltere'nin Cambridge Üniversitesi ile Amerika'nın birçok Üniversitesinde ileri seviyede (master ve Doktora) Arap dili ve edebiyatı ders olarak okutulmakta ve Arapça üzerinde ciddi ilmi çalışmalar yapılmaktadır. Bugün İslam ülkelerinin kütüphanelerinde yer alan birçok ilmi kaynak ve eserin batılı bilim adamları tarafından hazırlanmış olması bu gerçeği ortaya koymaktadır.

Bu noktayı bir örnek ile açıklayalım. İslam ülkelerinin edebî, siyasî ve medeniyet tarihi araştırma sahasında Nicholson, İslam hukuk araştırmaları sahasında Browne ve Hitti, Hadis ve Fıkıhın Tedvin Tarihi alanında Goldzhier ve Schacht, Dil, Edebiyat ve Şiir alanında Morgolioth, İslam ülkelerindeki te'lif ve yazı hareketinden, İslam'ın ilmî mirasından, Müslümanların ilmî semerelerinden bahseden Brockelmann bunlardan sadece bir kaçıdır.¹

Hal böyle olunca; tarih, din, ilim, kültür ve medeniyet dili olan Arapçanın öğrenilmesi ve öğretilmesi Müslüman uluslar açısından son derece önem arz etmiştir. Batı dili İngilizceye karşı duyulan hayranlık aslında Arapçaya karşı duyulmalıdır. Çünkü İngilizce bir Müslüman için lazım ise Arapça elzemdir.

Arapça, Kur'an ve hadis dili olması hasebiyle İslâmî ilimler alanında araştırma yapanlar için anadil konumundadır. N.M.Çetin'in ifade ettiği gibi: "Esasen orta ve yüksek dereceli öğretim müesseselerinde, üniversitelerimizin edebiyat ve ilahiyat fakültelerinde okutulmakta olan Arapça, Türkiye'de alaka ve ehemmiyetini daima korumuştur. Çünkü Arapça, Arap kültürünün en başta gelen unsuru olmak yanında, Kur'an-ı Kerim'in ve Hadis'in dili, İslam medeniyetinin de en belli başlı dillerinden biridir."Abbasi halifesi Me'mun tesis ettirdiği Beytül-Hikme vasıtasıyla Bizans ve Hindistan'dan temin ettiği tıp, anatomi, geometri, biyoloji, mekanik, matematik, kimya, astronomi, coğrafya, ahlak, felsefe vb eserleri Arapçaya tercüme ettirmişti. Tercüme faaliyetlerinin yanında bu ve benzeri sahalarda Müslüman bilim adamları çok sayıda orijinal eserler vermişler ve bize çok zengin bir kültür mirası bırakmışlardır.

Arapça Müslüman ülkelerin evrensel dili olmasının tabii bir sonucu olarak, pek çok Arapça kelime bu ülkelerin dillerine girmiştir. İ.Goldziher'in dediği gibi: "Arapça, İslam'ın kutsal kitabının dili olduğundan, milliyetlerine bakılmaksızın bütün Müslümanların dinî dili haline gelmiştir. Arapça sözcükler; Farsça, Urduca, Türkçe, Malezya'ca gibi linguistik yönden farklı dillere girmiştir. Daha da ötesi, son derece gelişmiş grameri ve zengin kelime hazinesiyle Arapça, bütün Müslüman halklar arasında ilim dili olmuştur. Çeşitli ırktaki Müslüman bilginler, çoğu zaman bilimsel eserlerini Arapça yazmışlardır. Arapça; ırkları ve dilleri farklı bütün Müslümanların ortak bağı durumuna gelmiş olup, bu yüzden Müslümanların dini ve kültürel birliğini temsil etmiştir. Yedinci yüzyılın ilk yarısından bu yana Arapça, İslam'ın universal dili

¹ Faruk Tuncer, "Batılıların İslami Mevzulardaki Çalışmaları", Zaman gazetesi, 18.5.1994

olmuş olup, gerçekten de onun İslamiyet'teki yeri tıpkı Latincenin Ortaçağ Hıristiyanlığındaki yeri gibidir."¹

Arapça; sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan da oldukça önemli bir konuma sahiptir. Yalnız Arapça konuşan 200 milyon Arap'ın değil, aynı zamanda Asya, Afrika, Avrupa, Amerika ve dünyanın pek çok yerinde yaşayan yaklaşık bir milyar Müslüman'ın müşterek dilidir. Söz konusu sahalarda Arapçanın değer kazanması; öncelikle İslam'ın kaynak kitabı olan Kuran'ın Arapça olması, İslam Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v)'in Arap bir kabile olan Kureyş'ten olması, iman ve İslam dairesine giren ve sayıları milyonları aşan Müslümanların ortak kültür ve medeniyetlerinin dili olmasının yanı sıra, Arapların başta petrol olmak üzere büyük maddi servetlere sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

Arapça kendine has pek çok özelliği bulunan bir dildir. Bir i'rab (parsing – عرابيا –) dili, bir türeme (derivation - اشتقاق) dilidir. Arapça, iki ya da daha çok kökün bir kök halinde kaynaştırılmasıyla (coinage - النحت), yabancı kelimelerin Arapçaya uygun şekle getirilerek kullanılmalarıyla (Arabization - تعريب), Arapçaya giren kelimelerle (Alien word – دخيل), eş anlamlı (synonym – مرادف), zıt iki anlamlı (amloivalent words – الأضداد), birden fazla anlamı bulunan (homonym: homophone – المشترك) kelimeleriyle, sığa ve vezinlerin çeşitleri ve çokluklarıyla müfredat ve tabir (expression- تعبير) zenginliğine sahip bir dildir.²

Kelime zenginliği açısından Arapçaya bakıldığında, bu sahada da zengin bir dil yapısına sahip olduğunu görürüz. Örneğin; Arapçada aslanın 500, yılanın 200 kadar ismi vardır. Kamusu'l-muhit adlı kitabın yazarı Feyruz Abadi; balın 80, kılıcın 1000 kadar ismi olduğunu söylemiştir. Ayrıca yağmur, rüzgâr, ışık, karanlık, dere, taş, su ve kuyununun 20 ila 300 arası isminin olduğu rivayet edilir. Çeşitli vasıflarda da durum böyledir. Kısa, uzun, cömert, cimri, cesur ve korkak gibi vasıfların da 10 dan fazla ismi olduğu kaydedilmektedir.³

Bu özelliklerin yanı sıra, Arapça ses zenginliğine sahip bir dildir. Kur'an'ı doğru ve güzel okuma amacına yönelik olarak İslam literatüründe yer alan "tecvit" ilmi diğer dillerde bulunmayan Arapçaya has bir ilim dalıdır.

Vahiy dili olması hasebiyle Arapça; ilmi çalışma yapılan alanların başında yer aldı. Arap dili; İlahi mesaj olduğuna inandıkları vahye ulaşabilmeyi isteyen milyonlarca yeni Müslüman'ın ilgisi ile bu özelliği kazandı. Tarihin benzerine şahitlik etmediği bu olayda, yaşları ve etnik kökleri farklı, İslam'a girmiş milyonlarca kişi, Arapça eğitim programına akın etmektedirler.

Dil ve edebiyat alanında; Nahiv, Sarf, Lugat, Aruz, Kafiye, Şiir sanatı, Ahbaru'l-Arab, Neseb ilmi, Meani, Beyan, İmla, İnşa gibi dersler çeşitli İslam medreselerinde (Bağdat Nizamiye Medresesi gibi) okunmaya başladı. Böylece; çok kısa bir dönemde

¹ Mahmut Karaca, Türkiye'de Yükseköğretim Kurumlarında Arapça Öğretimi (İlahiyat fakülteleri Örneği), Basılmamış Doktora Tezi, U.Ü. Bursa -2000, s.6 vd.

² Karaca, a.g.e., s. 8

³ Vafi, a.g.e., s. 169

İslamiyet'ten hemen sonra Arap edebiyatında filoloji, çok erken bir devrede çeşitli şubeleriyle başlamış ve hızla ilerleme kaydetmiştir. Kur'an-i Kerim'in yazılması, kitap haline getirilmesiyle başlayan gramer, Arap dilinin ıslahı ve korunması amacıyla yönelik olarak doğmuştur. Nitekim bu konudaki ilk çalışma Ebu'l-Esved ed-Dueli (ö.48/668) tarafından Kur'an'da kelime sonlarının harekelenmesi ile başlamış, daha sonra gramer ve dil çalışmaları hicri ilk yüzyılın başlarında kurulan Basra ve Küfe şehirlerinde aktif halde devam etmiştir.

Dil çalışmalarının hazırlık safhaları bir yana bırakılırsa, nahiv konusunda Abdullah b. Ebi İshak (ö.125/745) ve İsa b. Ömer es-Sekafi'nin isminin ilk sıralarda geçtiğini görürüz. Bunlardan hemen sonra Arap filolojisine en az yüz yıllık bir merhale kazandıran bir deha olan el-Halil b. Ahmet el-Ferahidi gelir ki, bu da Arap dilinde ele aldığı mevzuların hudutlarını çizmiş, ıstılahlarını hazırlamış ve belli bir dil sistematüğünü geliştirmiştir. Böylece el-Halil dil ve gramer çalışmalarına yön vermiştir. Onun nahve dair bilgilerinin talebesi Sibeveyhi (ö.180/796)'i "el-Kitab" adlı eserinde genişletmiştir. Sibeveyh'in bu eseri; zamanına kadar yazılan nahve dair kitapların en büyüğü ve günümüze kadar gelebilenlerin en eskisi olup, daha sonraki çalışmalarda ve ileri düzeyde nahiv tedrisatında esas kabul edilmiştir.

Basra mektebi mensupları arasında Sibeveyhi'den sonra büyük âlimler birbirini takip etti. Örneğin: el-Ahfeş (ö.207/822), Ebu Ubeyde (ö.210/825), Ebu Zeyd el-Ensari (ö.215/830), el-Esmai (ö.216/831), Ebu Ubeyd (ö.223/837), Sarfla nahvin hudutlarını belirli bir şekilde ayıran el-Mazini (ö.249/863), İbn Dureyd bunların başlıcalarıdır. Yine, Arapların mazideki ve zamanındaki yaşantı ve adetlerini, geniş Abbasi imparatorluğunda cereyan eden kültürleri iyi bilen el-Cahız (ö.255/869) dil ve edebiyat alanında; el-Beyan ve't-Tebyin, Kitabü'l-Hayevan gibi eserleriyle umumi kültür veren edebi tarzın ilk büyük mümessilidir. Bu sahada onu İbn Kuteybe (276/889) ve el-Muberrid (ö.285/898) takip etti.

Küfede de; Basra dil mektebine denk, benzer bir edebi faaliyet örneği mevcuttu. Küfeli dilcilerin en meşhuru Ali b. Hazma el-Kisai (ö.189/804–805) idi. O, önce Basra'da Halil b. Ahmed'den, sonra Küfe'de Küfe mektebinin kurucusu er-Ru'asi'den ders aldı. Ayrıca Ebu Zekeriya Ziyad el-Ferra (ö.207/822), Ebu Yusuf Yakub b. Sikkit (ö.243/857), el-Muberrid'in rakibi olan Ebu'l-Abbas Yahya Sa'leb (ö.291/903–904) Küfenin önemli dil ve edebiyat temsilcilerindendi.¹

B. Arap Dili ve Edebiyatı

Arap dili, Sami diller grubundan biri olup bu grupta yer alan dillerin en gelişmiş olanıdır. Eski Mısır dilini de içine alan Hami-Sami köke bağlı olduğu düşünülmektedir.

Arapçanın tarihi gelişme ve yayılma seyri takip edildiğinde, kısaca şu beş aşamadan geçtiği görülecektir:

¹ İğnace Goldziher, terc.Süleyman Tülücü, "Arap Dili Mektepleri"s. 332. Ayrıca Basra ve Küfe dil mekteplerine geniş bilgi için Bkz: "Arap Dili Mektepleri" trc. Süleyman Tülücü, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi II, 1985

a) Eski Arapça, b) Klasik Arapça, c) Orta Arapça, d) Yeni (Modern) Arapça, e) Mahalli lehçeler.

1-Eski Arapça: Araplara ait en eski kitabeler, tahmini olarak milattan önce VI. Yüzyılın ortalarına kadar çıkan metinlerdir. Araplar kendi kitabelerinde daha önce Nebat dili ve yazısını kullanırken, daha sonraları bitişik Nebat yazısından Arap yazısı oluşmuş ve Nebat dilinin yerini de Arap dili almıştır.

2-Klasik Arapça: Bu kategoride Arap dilinin ana çatısını oluşturan metinler yer alır. Klasik Arapçayı temsil eden bu metinler; Cahiliye ve İslamî devrin ilk şairlerinin şiirleri, Hadis, Kur'an-Kerim, Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in ve ilk halifelerin resmi mektupları, atasözleri ve Arap kabileleri arasındaki savaşları konu alan "Eyyamü'l-Arab" (Arap günleri) ile ilgili nesir örnekleridir.

3-Orta Arapça: Bu kategoride yer alan Arapça ise; İslam'dan sonra, özellikle Kur'an tesiriyle dilde meydana gelen üslup değişikliği, yabancı kavimlerle kurulan münasebetler sonucu bilhassa Farsça, Yunanca, Sanskritçe ve Berberi dillerinden önemli oranda kelime ve terkiplerin alındığı bir süreci kapsar.

4-Modern Arapça: XIX. Yüzyılın başından itibaren Arap dünyası ile Avrupa arasında yakın bir temas devri başladı. Bir taraftan Arap dili ve edebiyatına ait eski metinlerin korunması ve geliştirilmesi, diğer taraftan Arap dünyası ile Avrupa arasında oluşan bu ilişkilerin ilimi, teknik ve sanat alanında devam ettirilmesi için gerekli ıstılahların tespiti. Bu durum yalnız bir memlekette değil, muhtelif Arap ülkelerinde ortak yazı dilinin kullanılarak bugünkü klasik Arapçanın gelişmesinde geçen süreçtir.

5-Mahalli lehçeler: Arapçanın edebi yazı diline paralel olarak, birbirinden uzak ve farklı şartlar içinde yaşayan bazı lehçelerin varlığı söz konusudur. Bugün var olan bu mahalli lehçeler, edebiyat ürünleri olan hikâye, tiyatro, roman, gazete ve yayın gibi eserlerde az da olsa kendini göstermektedir. Ancak ortak yazı diline dayalı Arapçanın hâkim olduğu ve konuşulduğu yerlerde mahalli lehçelerin varlık gösteremeyeceği muhakkaktır.

"Edeb" kelimesi ve edebiyat bilgisinin taşıdığı manaya gelince; Cahiliye döneminde güzel ahlak ve iyi alışkanlıklardan ibaret gelenekler bütünü için kullanılan "Edeb", İslam'dan sonra Hz. Peygamber'in: "Beni Rabbim eğitti ve terbiyemi en güzel yaptı" mealindeki hadisinde çerçevesini bulan "eğitime ve bilgilendirme" unsurlarını da tehzib-i ahlaka ilaveten aldı. Emeviler döneminde ise, geçen manalarla birlikte, soy bilgileri, şiir, lügat ve Arap günleri de edep'e girmiş oldu.

İbn Haldun, edeb kelimesi ve edebiyat bilgisinden bahsederken şunları kaydeder: "Dil bilginlerine göre bu bilgiden maksat, gerek nazımda, gerekse nesirde, Arap üslubuna göre güzel ifadeler elde etmektir"¹. Şiirlerin toplanması, dağınık olan lügat ve nahiv meselelerinin kaydedilmesi, soy bilgileri, Arap kabileleri arasındaki savaş olayları gibi birçok mevzuyu edebiyat bilgilerinden sayan âlimler, edeb bilgisini tasnif ederken: "Edeb bilgisi Arap şiirlerini ve haberlerini ezberleme ve her bilgiden bir parça

¹ Mukaddime, İbn Haldun (trc: Süleyman Uludağ), II,1331

elde etmek" diye açıklamışlardır. Bu âlimler her bilgi tabirinden dil bilgisi, Kur'an ve hadis metinlerini kastetmişlerdir.

Edebiyat; İslam tarihinin başlangıç döneminde, özellikle Kur'an'ın anlaşılmasına yardımcı olmak için Arap hikâyeleri, atasözleri, mahalli lehçeler, şiir, tarih ve kültürel malzemelerin tertibi, toplanması ve yayılması anlamında kullanıldı.

Arap Edebiyatı tarihi âlimleri; geçirdiği safhalar ve tarihi tekâmülü itibarıyla Arap edebiyatını bazı dönemlere ayırırlar. Bu dönemler sırasıyla:

1. Cahiliye devri veya İslamiyetten önceki Arap edebiyatı. Bu dönemin ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kabul edilebilen en yakın ihtimal, İslam'ın zuhurundan iki asır öncesine dayanır.

2. İlk İslami dönem edebiyatı. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliği ile başlar (ilk dört halife dönemi dâhil) ve Emevi devletinin kuruluşuna kadar devam eder.

3. Emeviler devri edebiyatı. Emevi devletinin h. 41 de ortaya çıkması ile başlar, 132 h. yılında Abbasi devletinin kurulmasına kadar devam eder.

4. Abbasiler devri ise, 132 h. yılında Abbasi devletinin kurulmasıyla başlar, birinci ve ikinci Abbasi dönemleriyle beraber h.656 yılında sona erer.

5. Daha sonra Memluklar dönemi 656- 922 h., ardından Osmanlı dönemi h. 922- 1220 yılları arasında devam eder.

6. Bu dönemlerden sonra XIX. yüzyıldan günümüze kadar gelen yeni Arap edebiyatı denilen devre gelir ki, bu da kendi içinde tali devrelere, çevre ve edebi faktörlere göre bölümlere ayrılabilir.¹

1- Arap Edebiyatında Şiir

Kur'an ve hadisten sonra, Arap dilinin fesahat ve belagat açısından zirvede temsil edildiği üçüncü kaynak şiirdir. Şiir özellikle Arapların İslam öncesi yaşam tarzlarını günümüze taşıması açısından önemli bir tarihi vesikadır. Bu yönüyle şiir: "Arapların divanı" yani; "kayıt ve sicil defteri" niteliğindedir. Zira Arapların eski tarihleri, bilgileri, adet ve ananeleri şiirle muhafaza edilebilmiştir. Şiir bütün dünya milletlerinin hayatında az veya çok bir yer işgal etmişse de, kanaatimizce Araplar kadar şiir ve saire önem vermiş bir kavim tarihte görülmemiştir.

İbn Haldun'a göre şiir: "İstiare ve onun vasıflarına dayalı olan, vezin ve kafiyeye bakımından biri birine eşit parçalara bölünen, her parçası kendinden önce ve sonraki parçalara muhtaç olmadan maksadı ifade eden ve kendine has Arap üslubu üzerine terkip edilen belagatli sözlerdir."²

¹ Nihad M. Çetin, "ARAP" DİA, III, 286

² İbn Haldûn, a.g.e., I, 573

Eski müellifler, birbirini takip eden devirleri ve nesilleri göz önüne alarak şairleri tabakalara, dolayısıyla Arap şiir tarihini devrelere ayırmışlardır. Kendi içerisinde de tabakalara bölünen ana guruplar şunlardır:

1. Cahiliyyun: İslamiyet'ten önceki devir şairleri. İmriü'l-Kays, Zuheyr, en-Nabiğa, Antere ve Lebid gibi şairler.

2. Muhadremun: Hayatlarının bir kısmını cahiliye, bir kısmını da İslami devirde geçirmiş olan şairler. Hansa ve Hassan b. Sabit gibi şairler.

3. İslamiyyun: İslami devrin ilk şairleri. Bunlar bir evvelki nesli takip eden ve Emeviler devrinin (41-132 / 661-750) sonlarına kadar geçen devrede yaşamış olan şairlerdir. Bu üç guruptaki şairler Arapçanın lügat, dil hazinesini ve gramer kaidelerini tespit etmede, dil ve edebiyat âlimlerinin şiirlerini şahit olarak kullandıkları kudema denilen eski şairlerdir. Nitekim Emeviler devrinin el-Ahtal, el-Ferezdek ve Cerir gibi büyük şairler, eski şiir geleneğini ve fasih Arapçayı sürdürenlerdir.

4. Müvelledun veya Muhdesun: Yani, bedevi'nin aksine yerleşik, şehirli veya yeni şairler.

5. Zamanla muhdes şairler de geride kalınca müellifler kendi zamanlarındaki şairlere genellikle "Asriyyun", yani; muasırlar demişlerdir.

İslam'ın gelişiyile birlikte Arapların sosyal, ekonomik ve siyasal yaşantılarında köklü değişiklikler oldu. Çünkü Kur'an, nübüvvet ve vahiy gibi hususlar onları salt şiirle meşgul olmaktan alıkoymuş, Kur'an'ın üslubu ve nazmı kendilerini dehşete düşürmüştü. Bu durumda çaresiz kalan ilk dönem Arap şairleri bir müddet sükût edip nazma ve nesre dalmaktan uzak durdular. Daha sonra bu fevkalade husus istikrar kazanıp İslam'ın tesiri altında yoluna devam etti. Böylece gelişen şartlar doğrultusunda Arap şiirinde köklü değişiklikler ve etkilenmeler meydana geldi.

Arap edebiyatında üzerinde geniş durulması gereken konuların başında şiir gelir. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi; şiir Arapların divanı olup, bu divan onların bütün ilimlerini, tarihlerini ve hikmetlerini ihtiva eder. Bu vesile ile Arap şiiri konusunda öğrencilerin dikkatine sunulması gereken önemli çalışmalara işaret edilmesinde yarar vardır.

Türkiye'de de; Arap edebiyatı tarihi içinde önemli bir yeri olan şiire yönelik araştırmalara ihtiyaç duyulmuş, bu alandaki çalışmaların azlığı ve mevcut boşluğun doldurulması gerektiği konusunda ilim adamlarımız hemfikirdirler. Bu konuda yazılmış olan sınırlı sayıdaki Türkçe eserlerin muhtemelen ilki, Abdurrahman Fehmi'nin "Arap Medeniyeti Tarihi" olarak takdim ettiği "Mederesetu'l-Arab" (İstanbul, 1304/1888), ikincisi ise Osmanlı müderrislerinden Mehmed Fehmi'nin ders takrirlerinden oluşan "Tarih-i Edebiyat-ı Arabiyye" (İstanbul, 1335/1917)dır. Bu çalışmalar faydalı bilgiler içermekle beraber, derleme ağırlıklı oldukları için ilmi ve teknik açıdan istenilen düzeyde oldukları söylenemez.

Ansiklopedilerde Arap şiiri hakkında yazılmış ilgili bazı maddeleri bir tarafa bırakacak olursak, bu alanda yapılmış üç şiir araştırmasından bahsetmek yerinde olur.

Birincisi, Merhum Prof. Dr. Nihat M.Çetin'in "Eski Arap Şiiri" adlı çalışmasıdır. Bir cahiliye dönemi araştırması olan bu eserde şiirin eski Arap cemiyetindeki yeri, intikal ve mevsukiyeti ile şekil ve muhtevası olarak üç ana konusu incelenmiştir. İkincisi, Prof. Dr. Süleyman Tulucu'nun doktora tezi olan "Zuheyr b. Ebi Sülma ve Edebi Kişiliği" (Erzurum,1982)dır. Bu çalışmada yaklaşık 45 sayfa tutan "Giriş" kısmında ana hatlarıyla cahiliye dönemi Arap şiiriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Üçüncüsü ise, Yusuf Sancak tarafından hazırlanan "Hazreti Peygamber Devrinde Şiir" (Erzurum, 1995) adlı doktora tezidir. Yazar bu tezinde ağırlıklı olarak Hz. Peygamberin şiir karşısındaki tavrını ve Arap şiirinin ilk İslami dönemdeki konumunu ele almıştır.¹ Ayrıca Doç. Dr. Kadri Yıldırım'ın, (Hicri Birinci Asır İtibarıyla) "Cahiliye ve İslami Dönem Şiir Mevzularının Mukayesesi" (Şanlıurfa-1998) adlı doktora tezini de bu alanda yapılmış önemli çalışmalar arasında göstermek mümkündür.

a - Cähiliye Döneminde Şiir

Cahiliye dönemi; tarih öncesinden başlayıp, miladi V. Asra kadar geçen zaman dilimini kapsar. Tarihçiler bu zaman diliminin başlangıç noktasını tespit etme konusunda net bir bilgiye sahip değillerdir. Corci Zeydan bu konuda şöyle der: "Hiç kimse bu dönemin edebiyatı ile ilgili bir araştırma yapmaya, bu dönemin şiirini incelemeye teşebbüs bile etmemiştir." Bunun nedeni olarak ta araştırmacılar şu sebepleri öne sürerler: Okuma ve yazmanın etkin olmadığı bu devirde yaşayan Araplar, meydana getirdikleri şiir ve hitabet gibi edebi ürünleri ezber ve rivayet yoluyla sonraki nesillere aktarmışlardır. Bunu yazılı olarak muhafaza etmeye ve sonraki nesillere aktarmaya imkân bulamamışlardır. Şifahi ve ezber yoluyla aktarılan bu bilgiler zamanla kaybolmuş ya da unutulmuştur. Buna göre bu dönemin tarihi bir fetret dönemi olduğu ve mevcut olan kaynaklara göre ancak İslamiyet'ten 150 yıl öncesine kadar olan zaman diliminin kayıt altına alınabildiği ileri sürülmüştür. El-Cahız bu konuda şu noktaya temas eder: "Aslında bize ulaşan ilk şiir örnekleri fazla eski sayılmaz. Bu örneklerin geçmişi İslam'dan yaklaşık yüz elli sene önceye dayanır."²

Cahiliye dönemini ele alırken, "Cahiliye" kelimesinin hangi anlamlara geldiğine bakmak konuya açıklık getirmesi bakımından önemlidir.

Cahiliye kelimesinin türemiş olduğu "cehl" kökü, klasik dil kaynaklarında "ilm"nin zıddı olarak bilgisizlik manasında kullanılmıştır. Ancak başta ünlü Şarkiyatçı Goldziher (ö.1921) olmak üzere, bir grup araştırmacı, cehl kelimesinin ilmin karşıtı olarak kullanılmasını kabullenmekle beraber, bunun kelimenin tali derecede bir anlamı olduğunu ileri sürerler. Bunlara göre cehl kelimesinin asıl manası her türlü saldırgan davranışları, sertlik, kabalık gibi manaları içeren "barbarlık"tır. Buna göre cehl'in karşıtı "ilm" değil, belki "hilm" (sakin, sabırlı ve hoşgörülü olmak"dır.³ Eski Arap şiirinin bazı örneklerinde bu mana göze çarpmaktadır. Örneğin: Cahiliye döneminin ünlü

¹ Kadri Yıldırım, Cahiliye ve İslami Dönem Şiir Mevzularının Mukayesesi, (yayınlanmamış Doktora Tezi) s. VI-VII

² el-Cahız, el-Hayavan, I,74

³ Goldziher, Klasik Arap Literatürü, s. 16

şairlerinden Antere (ö.m.614)'nin bazı kişileri tehdit bağlamında söylediği şiir, cehl ve hilm kelimeleri birbirine mukabil olarak söylenmiştir.

سأجهل بعد هذا الحلم حتى أريق دم الحواضر والبوادي
وللحلم أوقات وللجهل مثلها ولكن أوقاتي غلى الحلم أقرب

"Bu hilmimden sonra tam bir cehl göstereceğim

Şehirlerde ve çöllerde yaşayanların kanını dökeceğim"

"Hilme olduğu gibi cehl'e de başvurduğum anlar vardır.

Fakat benim yaşadığım hayat hilme daha yakındır."¹

Meşhur Cahiliye şairi Amr b. Külsum (ö.m.5849) de aşağıdaki şiirinde geçen cahillik kelimesini hilm'in zıddı olarak kullanmıştır:

ألا لا يجهلن أحد علينا
فنجهل فوق جهل الجاهلينا

"Sakın kimse bize karşı cahillik etmesin, yoksa biz,

Ona karşı cahillik etmekte cahillerden ileri gideriz."²

Arap şiirinin bugün elde bulunan en eski örnekleri hicretten yaklaşık 130 sene öncesine dayanan Besûs³ harbiyle ilgili olan parçalardır. Ancak bu örneklerde görülen dil, mana, üslup ve teknik alanındaki gelişmişlik bunların çok daha uzun bir geçmişte başlayıp tedricen olgunlaştığını göstermektedir.

Araplar'ın şiire önce Aruz bahirlerinden biri olan "recez" ile başladıkları tahmin edilmektedir. İki uzun, bir kısa ve bir uzun heceden oluşan cahiliye recezlerinden çok azı muhafaza edilmiştir. Çünkü bunlar daha çok deve sürücülerinin söylediği anlık terennümler, kadınların savaşçılara serzenişleri ve savaşçıların birbirine meydan okumaları gibi ani ve irticaili söylenen küçük parçalardır. Uzun bir zaman çok kısa parçalar halinde icra edile gelen recezlerde düzeltme yaparak bunları uzatan ilk şairler Accac oğlu Ru'be ve Ağlebu'l-İclî'dir. Recezlerden sonra birçok mevzûyu içine alan ve dâhilî bir plâna kavuşturulan kasidenin ortaya çıktığını görüyoruz.

Araplar'da ilk kaside söyleyen kişi Muhelhil (ö.525 m.), kasideleri ilk vezinli yapan ve "atlat" üzerinde ağlama geleneği getiren İmruülkays'tır. Kasideye, terkedilmiş bir konak yerinden geriye kalan izler (atlat)'in tasviriyle başlayan şair, birinci kısımda aşk ve ayrılık temalarından bahseder. Nesîb denen bu kısımdan sonra ikinci bölümde çölde geçen uzun ve tehlikeli yolculuktan, doğa ve binek tasvirinden söz edilir. Kasideye asıl hüviyetini veren üçüncü bölümde ise medih, fahr veya hica gibi esas maksatlara girilir. Çoğu kez şair hikmetli birkaç beyitle kasidesine son verir.

¹ Antere, Divan, s. 11

² Şavki Dayf, el-Asru'l-Cahili, s. 39

³ Besûs: Bekr kabilesine ait dişi bir devenin Tağlib kabilesi tarafından yaralanmasıyla patlak veren ve iki kabile arasında tam 40 yıl süren bir savaştır. Bk. el-Mevlabek, Eyyamu'l-Arap, s. 144. vd.

Şiir için kullanılan eski tabirlerden kasid ise; ikişer mısra (şatr) uzunluğunda ve birbiri ile kafiyeli beyitlerden müteşekkil, tam vezinlerle nazmedilen manzumelere delalet eder. Aynı kökten gelen kaside ise, uzun bir şiir olup sadece şekle ait bir özelliği değil, aynı zamanda belirli mevzuların muayyen bir tertip ve nizam içinde işlenmesini de gerektiren bir edebi çeşittir. Arap şiirinin en eski numunelerinde yüksek sanat eserleri bu tarzda söylenmişlerdir.

Cahiliye şiirinin kendine özgü bazı özellikleri vardır. İcaz (maksadı kısa sözlerle ifade etme) ve gerçekçilik bu özelliklerden iki tanesidir. Açık ifadelerin kullanılması ve süsleme sanatlarına yer verilmemesi bu şiirin diğer iki özelliğidir.

Cahiliye Arpaları'nın hayatında şiir ve şairin çok ehemmiyetli bir yeri vardı. Bir kabileden bir şair çıktığı zaman diğer kabileler onu tebrik etmeye giderlerdi. Düğünlerde olduğu gibi ziyafet verilir, kadınlar bir araya gelip udlar eşliğinde sevinç gösterilerine katılır, büyük küçük herkes birbirini tebrik ederdi. Araplarda şairlik doğuştan ve umumî idi. İçlerinde şiir söylemeyenler çok azdı. Hatta mecnunlar ve hırsızlardan bile şairler vardı. Erkekler gibi kadınlar da şiire karşı istidatlı doğduklarından, bunlardan da birçok şair yetişmiştir.

Şiirin cemiyet içinde büyük ve hayati bir etkisi vardır. Dolayısı ile cahiliye devri şiiri toplumun en asli tezahürlerinden biridir. Çünkü şiirin asıl kaynağı çoğu zaman şairin hissiyatı ile, bulunduğu muhitin duygularının birleştiği noktadır. Şair kabile veya kabileler birliğinin sözcüsü ve alemdardır. Büyük şairler yetiştirmiş olmak kabileler için gurur ve şeref, buna mukabil şairden mahrum olmak sadece bahtsızlık değil, aynı zamanda hicap ve ayıplanma vesilesidir. Cahiliye devrinde şiir teşvik eden münasebetler tertiplenir, müsabakaya katılacak olan şairler en güzel elbiselerini giyerek, donatılmış binek hayvanları ile gelir ve etraflarını saran halkın ortasında ve hakemin huzurunda şiirlerini okurlardı. Sonuçta galip gelenler orada ilan edilirdi.

Bu bağlamda Arap şiirinin inkişaf edip ilerlemesinde büyük rol oynayan etkenlerden biri olan panayırların ehemmiyeti dikkat çekicidir. Aralarındaki savaşlara haram aylarında (Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep) son veren Arap kabileleri, bu barış sürecinden yararlanarak panayırlara akın ederlerdi. Bu panayırlar arasında Ukaz panayırını özel bir konuma sahiptir. Ukâz, hac güzergâhı üzerinde kurulmuş olup ticarî yönden olduğu kadar, edebî faaliyetler yönünden de büyük bir önemi vardı. Burada, Arabistan'ın muhtelif yerlerinden gelen kitleler önünde şairler şiirlerini sunarlardı. Rivayete göre Ukaz'da meşhur şair en-Nabiğatu'z-Zubyanî (ö.604 m.) için kırmızı bir çadır kurulurdu. Şiirlerini sunan şairleri dinleyen Nabiğa, bunları tenkit süzgecinden geçirir ve derecesini ona göre verirdi. Burada birinci gelen kaside Kâbe duvarına asılırdı ki, meşhur "muallakat" kasideleri bu şekilde birinci seçilmişlerdir.¹

Klasik Arap şiirinin belli başlı mevzuları ise şunlardır: Medih (bir şahsı veya kabileyi övmek), Fahr ve hamaset (kişinin kendi nefsi veya kabilesiyle övünmesi, yiğitlik ve kahramanlık yönlerini zikretmesi), Hica (her hangi bir kişiyi veya kabileyi yermek), Nesîb (Kadından ve aşktan bahsetmek), Vasef (canlı veya cansız varlıkları

¹ Ukaz panayırını için bk. Mehmet Fehmi, Tarih-i Edebiyat, I, 93 vd.

sanatsal bir şekilde tasvir etmek), Risa (ölünün ardından onun iyiliklerini anarak ağlamak, mersiye ve ağıt yakmak), Hikmet (hayat tecrübesine dayanan ibret ve öğüt verici sözler. İslamiyet'ten önce ve onu takip eden birkaç yüzyılda işlenen mevzuların ayrıntılı bir listesini örnekleriyle birlikte, el-Buhturi'nin el-Hamase'sinde, Ebu Hilal el-Askeri'nin Divan'u-l me'ani'sinde, es-Sealibi'nin eserlerinde görmek mümkündür.

b - Sadru'l-İslâm'da Şiir

İslamiyet'in zuhuru ile birlikte şiir sanatı yeni bir safhaya girmiştir. Müşrikler Hz. Peygamber'e karşı mücadelelerinde bu silahtan yararlanma yoluna gitmişlerdi. Sadece Hz. Peygamberin affını değil, aynı zamanda takdirini de kazanan, meşhur kasidesi ile Arap edebiyatında unutulmaz bir şöret kazanmış olan Ka'b b. Zuheyr ve özellikle Hassan b. Sabit, Abdullah b. Revaha, Ka'b b. Malik el-Ensari, el-Hansa gibi şairler, bu şiir sanatını İslamiyet'in gelişi ve teşvikiyle de devam ettirmişlerdir. Şiirin özellikle hiciv mevzuunun fevkalade tesirine binaendir ki, Efendimiz (s.a.v.) Hassan'a şiir söylemesi için izin verirken Allah'ın Resulü; "onları (müşrikleri) hicvet, zira bu hicivler onlar nezdinde gerçek oklardan daha fazla etkilidir" demiştir.¹ Hz. Peygamberden sonra ilk halifelerin de şiirden çok iyi anlayan şahsiyetler olduğu bilinen bir gerçektir.

Şiirin Araplar için taşıdığı değer bir tarafa, İslamiyet'le beraber başka bir ilgi vesilesi olan Kur'an ve hadis'in dil inceliklerini anlamak, gramer ve lügat güçlüklerini açıklamakta eski şiirden yararlanıldı. Bu devreden sonra şiir önemini korumakla beraber, gelişen sosyal şartlara bağlı olarak şairin mesleği ve hayattaki fonksiyonu değişti.

Hz. Peygamber (s.a.v.) ve dört Raşit halifenin zamanından ibaret olan Sadru'l-İslâm'da, şiirin aldığı vaziyet ve girdiği yeni mecralar hep tartışıla gelmiştir. Hz. Peygamber ve Raşit halifelerin şiir karşısındaki tutumları araştırılmış, Kur'an-ı Kerim'in şiir ve şairlerle ilgili ayetlerine değişik yorumlar getirilmiştir. "Şiir de normal bir söz gibidir; şiirin güzel olanı güzel söz, çirkin olanı da çirkin söz hükmündedir."² Diyen Hz. Peygamber, bu konudaki görüşünü veciz bir şekilde belirtmiştir. Ayşe validemiz de; "Şiirin bir kısmı güzel, bir kısmı da çirkindir. Sen çirkin olanını bırak güzel olanını al."³ Diyerek bu konuda takip edilecek yolu göstermiştir. Allah'ın Resulü (s.a.v.): "Şiirin bir kısmında hikmet vardır."⁴ Buyurarak makbul şiirin alınmasına işaret etmiştir.

Hz. Peygamberi ve Müslümanları hicveden müşrik şairlere cevap vermek üzere Hassan b. Sabit (ö.54/674), Abdullah b. Revaha (ö.8/629) ve Ka'b b. Malik (ö.50/670), Rasûlullah (s.a.v.)'ın özel şairleri olarak görev almışlardır. Allah'ın Resulü, kendisini metheden Ka'b b. Züheyr (ö.26/645)'e hediye olarak hırkasını vermiştir. Buna karşılık Hz. Peygamber'e, İslam'a ve Müslümanlara hicivleriyle hakaret eden bazı müşrik şairlerin cezalandırılması da ihmal edilmemiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) gibi

¹ İbni Hacer, Fethu'l-bari, X, 562

² Buharî, Edebu'l-Müfred, I, 220

³ İbn Reşik, el-Umde, I, 27

⁴ Mansûr Ali Nasîf, Tâc, V, 282

Raşit halifeler de şiire muhteva ve kullanım amacına göre yaklaşmışlardır. Dört halifeyi de şair olarak niteleyen İbn Abdurabbih, Hz. Ali'nin diğer üçünden daha şair olduğunu ifade etmiştir. Ancak Suyûtî, İbn Asakir'e dayandırdığı bir rivayette Hz. Ebubekir'in ne cahiliye döneminde, ne de İslamî dönemde hiç şiir söylemediğini nakletmiştir. Buna karşılık İbn Reşik Hz. Ebubekir'e ait olduğunu söylediği bazı şiir örneklerine yer vermiştir. Ancak Hz. Ebubekir'in, döneminin en büyük nesep âlimi olduğu, Hz. Peygamber'in de Kureysi hicvetmek isteyen Hassan b. Sabit'i ona gönderip kimi hicvedeceği hususunda soyunu iyi öğrenmesi için Ebubekir'den ders almasını emrettiği bir gerçektir.¹

Hz. Ömer'in şiir anlayışı dikkat çekicidir. Şiirleri ezberlemekle kalmayıp, döneminin en büyük şiir tenkitçisi olduğu da herkes tarafından kabul edilmektedir. Şiir ve şairler hakkında açılan bir davada hüküm vermek için başta Peygamberimizin şairi Hassan b. Sabit (ö.54/674) olmak üzere şairlerden bir "bilirkişi" heyeti kurar, onlarla beraber hüküm verirdi. Onun, şiirin öğrenilmesi için valilerine yaptığı şu tavsiye meşhurdur: "Yanınızdakilere şiir öğrenmelerini emredin, çünkü şiir ahlaki yüceltir, düşüncede isabet sağlar ve nesepleri tanımaya yardımcı olur."² Halifeler arasında şiir hususunda Hz. Osman'ın ismi çok fazla geçmiyorsa da, Ensar ve Muhacir büyüklerinin kendisiyle beraber meclisler kurup şiir müzakerelerinde buldukları bilinmektedir. Ayrıca Mesûdî, Hz. Osman'ın çoğu kez uzun beyitlerden ibaret şiirler inşad ettiğini ifade ederek bu konuda kendisine ait beyitlerden örnekler vermiştir.³

Hz. Ali'yi, "Sadru'l-İslam'ın canlı bir İslâm ansiklopedisi" olarak kabul eden Cabir Kamiha, onu asil bir şair olarak da takdim etmektedir. Hz. Ali'ye ait olduğuna hükmedilen divan hakkında tartışmalar yapılmışsa da, onun şiir gücü ile ilgili hiçbir itiraza rastlamamaktayız.

Sadru'l-İslam'da şiirin duraklayıp duraklamadığı ile ilgili üç görüş vardır. Kimi yazarlar şiirin bu dönemde tam bir duraklama gösterdiğini ifade ederlerken, diğer bir kısım müellifler de bunun aksine şiirin Sadru'l-İslam'da daha da geliştiğini kaydederler. Bu iki görüşün arasında yer alan üçüncü görüşe göre ise; bu dönemde şiirin bazı mevzularında (örneğin fahr, medih) gerçekten bir duraklama yaşanırken, diğer bazı mevzularda (örneğin hica ve mersiye) gelişmeler kaydedilmiştir.

Şiir kaynaklarına gelince; Arap şiirinin mevsukiyetini gösteren ve günümüze kadar gelmiş olan, özellikle ilk numuneleri şunlardır:

Tabakatü's-şu'ara: Biyografik bir çalışma olan bu kaynak, Muhammed b. Selam el-Cumahi (ö. 232) tarafından hazırlanmıştır.

Cemheretu Eş'ari'l-Arab: Cahiliye Araçlarının şiir mecmualarından ibaret olan bu eser, Ebu Zeyd el-Kureşi (ö.4/10yy) tarafından tedvin edilmiştir.

El-Mufaddaliyat: el-Mufaddalü'd-Dabi (ö.178/794)'nin, el-Mansur'un teşviki ile, içerisinde seçme şiirleri derlediği bir şiir antolojisidir.

¹ İbrahim Canan, Kütüb-i Sitte, VII, 308

² Ali Fehmi Cabizade, Husnu's-Sihâbe fi Eş'ari's-Sahâbe, s.14-15

³ Mesûdî, Murûcu'z-Zehab, II, 356

El-Mua'llakat: Cahiliye döneminin seçilmiş uzun kasidelerinden oluşur. Her biri, müellifinin en güzel parçası olarak kabul edilen, yedi şaire ait şiir koleksiyonuna verilen addır. Şiir rivayetçilerinden olan Hammadü'r-Raviye tarafından derlenmiştir.

Kitabu'l-eğani: Ebü'l-Ferec el-İsfahani (ö.356/967) tarafından kaleme alınan Kitabu'l-eğani aslında bestelenmiş şarkı sözlerini derlemek amacıyla telif edilmiştir.

Eş-Şi'r ve's-Şu'ara: İbn Kuteybe (ö.276/879)'nin bu kitabı şairler hakkındaki biyografik eserlerin en eskilerinden biri olup, müellif şairleri tabakalara ayırmamış ve tasnif esnasında onların yaşadıkları dönemleri esas almıştır.

El-Asma'iyat: Abdülmelik b. Kurayb el-Asma'i (ö.216/831) tarafından derlenmiş, eski Arap şiirlerini ihtiva eden bir antoloji türüdür.

Bunlardan başka İbnu'l-Mu'tez (ö.296/909) tarafından yazılan ve Abbasi döneminde yetişen şairler hakkında bilgi veren "Tabakatu's-şu'ara-il muhdesin" ile şair Ebu Temmam'ın (ö.232/847) "el-Hemmase" adlı eserleri de şiirin önemli kaynaklarıdır.

Bunların yanında başta gramerler, lügatler ve diğer filolojik eserlerden, şiir, tenkit ve tahliline dair teliflerden, edep'e dair kitaplardan, tarih ve tefsirlere kadar çok çeşitli sahalardaki eserler eski şiirin intikaline hizmet etmişlerdir.

Taha Hüseyin eş-Şi'ru'l-Cahili adlı eserinde, Kur'an-i Kerimi de bu dönemin kaynakları arasında sayarak şöyle demiştir: "Cahiliye dönemini araştırmak istediğimde, İmriü'l-Kays, Nabığa, A'şa ve Zuheyr'in şiirlerine bakacak değilim. Çünkü ben bu şairlere nispet edilen şiirlere güvenmiyorum. Bu konuda başka bir yol izliyorum ve Cahiliye hayatını sıhhatinde hiç kuşku ihtimali olmayan metinlerde yani Kuran'da araştırıyorum".¹

Taha Hüseyin burada Cahiliye şiirinin mevsukiyeti konusunda şiir kaynaklarını sorgularken radikal bir görüş ileri sürmekte, Kuran'ın aynı zamanda bu dönemin edebiyat ve şiir kaynağı olması gerektiğini vurgulamaktadır.

2 - Arap Edebiyatında Nesir

Edebiyat literatüründe "nesir" kavramı; genelde şiire şamil "nazım" terimine mukabil olarak düz yazı ve konuşmalar için kullanılır. Bu kavramın içerisine edebî nitelik taşıyan hitabet, karşılıklı konuşmalar (muhavere), tartışma (münazara) ve yazışmalar (kitabet) girer.

Edebiyat; şiir ve nesir olmak üzere iki kısma ayrılır. Şiir: manzum ve kafiyeli olan söze, nesir ise nazım ve kafiyenin olmadığı söze denir. Şiir hayal ve duyguya dayanıp his ve şuuru harekete geçirirken, nesir ise genellikle gerçeğe ve doğru ifadeye dayanır.

¹ Taha Hüseyin, Cahiliye Şiiri Üzerine, trc.Şaban Karataş, s. 37

Araplar arasında nazımın yanında nesir de bir sanat olarak çok eskiden beri işlenmiştir. Fakat eski Arap nesirinden şiire nispetle çok az şey kalmıştır. Çünkü nesir, bir dereceye kadar aynen muhafaza ve tekrarını gerektiren nazım kadar bozulmalara karşı dayanıklı değildir.

Günümüze ulaşan cahiliye dönemi nesir örneklerine bakıldığında bunlarda görülen kelime seçimi, ifade tarzı ve belagat unsurları nesrin de şiir gibi normal konuşma dilinden ayrılıp, sanat ağırlıklı edebi bir nitelik kazandığı anlaşılmaktadır. Cahiliye nesri genel olarak üç ana bölüme dayanmıştır. Bunlar: Hitabet, kıssa (hikâye) ve darbimesellerdir.

Edebi nesrin hazırlanışı yolundaki büyük hamlelerin bir kısmı Emeviler devrinde gerçekleşmiştir. Bu devirde hikâye, hitabet vb. gibi neviler geçmişten getirdikleri özelliklerle çeşitli islami ilimlerin doğmaya başlaması, eski bir idari tecrübesi, gelişmiş bir ilim ve fikir geçmişi olan ülkelerle iç içe temas, Yunanca'dan ve Pehlevi dilinden yapılmaya başlanan tercüme, Arapların ve Arapçanın yabancı olduğu ilim şubelerinin kapılarının aralanması gibi hareketler, bir taraftan dilin muhtelif mefhumlarla zenginleştirilmesini sağlarken, diğer taraftan yeni bir ilim ve fikir üslubunun temellerini attı.

Emevilerin kütüphanelerinde Kuran'dan başka; hadis, şiir, Arapların ahbarına ait kitaplar yanında astrolojiye, tıbbı, hatta felsefeye dair olanlar vardı. Emeviler devrinde başlayan tercüme hareketleri Abbasiler devrinde hareketli, sistemli, ciddi bir şekil aldı. Halife el-Memun zamanında (813-833) Bağdat'ta bir akademi mahiyetinde kurulan Beytülhikme, Sehl b. Harun gibi ediplerin idaresinde, özellikle tercüme edilecek eserlerin tespit ve temininde, bunların ehliyetli kimselere dağıtımını ve dil konusundaki üslup birliğini sağlama konusunda önemli bir müessese idi. Burada anonim denilebilecek pek çok tercüme yapılmıştı.

a - Hitabet

Propaganda için bugünkü medya, özel vasıta mekanizmalarının mevcut olmadığı cahiliye ve İslâmî dönemlerde; fikirlerin yayılması, heyecanların uyandırılması ve duyguların harekete geçirilmesi için hitabet fevkalâde etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Ordu kumandanı kendisine bağlı askerî birliklerin savaşma heyecanlarına hareket kazandırmak için hatiplerden yararlanma yoluna giderdi. Bir eyalet valisi halka vatanseverlik hislerini aşılama için hitabet sanatına başvurmayı ihmal etmezdi.

Araplar, okuma yazma bilmedikleri cahiliye döneminde bile çok fasih ve belagatli nutuklar irad etmişlerdir. Çünkü şiirde olduğu gibi hitabet de onlarda fitri idi. Hutbelerin konusu genellikle özel ve umumi toplantılarda serdedilen haseb, nesep, ahlak ve terbiye ile ilgili övünmelerden ibaretti. Araplar kendilerini temsilen komşu devlet ve krallıklara gönderdikleri elçileri hep hatip olanlardan seçerlerdi. Belagat ve geniş bir hayal gücünü gerektiren hitabete, Araplar çocuklarını küçük yaşta iken alıştırdıkları.

1 - Cahiliye Döneminde Hitabet

Cahiliye nesir örneklerinin önemli bir kısmını teşkil eden hutbelerin irad alanları daha çok "vufud" ve "munafere" teşkil ederdi. Bugün modern devletlerin gönderdikleri diplomatik heyetler, cahiliye döneminde vufud olarak tabir edilirdi. Araplar bu iş için fesahat ve belagat ile ün yapmış hatiplerinin gönderirlerdi. Nitekim eski İran krallarından Kısra Enuşirvan, duyduğu Arap fesahat ve belagatini bizzat görmek için Araplardan birkaç hatip talep edince, kendisine Eksem b. Sayfi, Hacıp b. Zürra ve Haris b. Zalim gibi meşhur hatip ve elçiler gönderilip hitabet icrasında bulunmuşlardır. El-İkdü'l-ferid adlı eserde bu tür vufud örnekleri geniş şekilde zikredilmiştir.¹

Cahiliye hatiplerinin en meşhuru, Benu Eyyad kabilesinden Kuss b. Saide idi. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu zatın zamanına yetişmiş ve Ukkaz panayırında kırmızı bir deve üzerinde onu halka hitaben: "Ey insanlar geliniz, dinleyiniz, düşününüz. Yaşayan herkes ölür, ölen de artık geçmiş olur. Meydana gelmesi kesin olan bir şey, er veya geç bir gün gelip çatacaktır" dediğini işitmiştir.²

İslâm öncesi olarak bilinen cahiliye dönemi Araplarında hitabetin büyük bir önemi vardı. Sene içinde ele geçen fırsatlar, kabile hatibi tarafından değerlendirilir, kabileler arasında hitabet müsabakaları düzenlenirdi.

Çeşitli fonksiyonları yanında edebî müsabakalara da sahne olan Ukâz, Mecenne ve Zu'l-mecaz gibi panayırlar birer edebiyat akademisi olarak kabul edilirdi. Bu panayırlarda her kabilenin şairleriyle beraber hatipleri de kendi şan ve şöhretlerini yükseltmeye, cömertlik ve konukseverliklerini tanıtmaya çalışırlardı. Bunun yanında düşmanı olan rakip kabileyi de kötülemek için hitabeti bir fırsat olarak değerlendirirlerdi.

Cahiliye döneminde bir zamanlar şairler hatiplerden daha üstün tutulurlardı. Fakat sonraları şairlerin sayısı çoğalmış, şiir bir kazanç vasıtası olarak icra edilmiş, hatta şiir yoluyla halkın ırz ve namusuna bile dil uzatılmış olunca halk şairlerden daha çok hatiplere önem vermeye başlamışlardır.

İslâm öncesi dönemde Arap hatipleri hitabet pozisyonu alıp söze başladıkları zaman başlarına sarık bağlar, ellerinde asa bulundurup ona dayanır ve ayakta nutuklarını irad ederlerdi. Bazen de asa yerine üzerine dayandıkları ok veya mızrak ile söze göre özel işaretlerde bulunarak söyledikleri nutuklar dinleyiciler üzerinde daha fazla tesir ederdi.

Cahiliye döneminde çok sayıda mevcut olan hatipler arasında en meşhur olanları; Kuss b. Sâ'ide (ö.600), Eksem b. Safi et-Temîmî (ö.9/630), Hacıp b. Zerâre (ö.625 m.), Hars b. Zalim (ö.600 m.), Kays b. Mes'ûd, Halid b. Ca'fer (ö.559m.), Alkame b. 'Alâse (ö.603m.) ve Amr b. Ma'dikerib (ö.21/642) sayılabilir.

¹ İbn Abdi Rabbih, el-İkdü'l-ferid, I,266 vd.

² Corci Zeydan, İslam Medeniyeti Tarihi, III, 60

2 - Sadru'l-İslam'da Hitabet

İslâmiyet geldikten sonra belâgat ve terakkiye mazhar olan hitabet, İslâm'ın ilk yılları olarak bilinen "Sadru'l-islam"da da önemini devam ettirmiş, hatta daha fazla ilerleme kaydetmiştir. İslâmî döneme girildiğinde hatiplere daha çok ihtiyaç duyulmasından dolayı hitabet şiirin önüne geçmiştir. Cahiliye dönemi hitabeti ile İslami dönem hitabeti arasındaki farka gelince, Kur'an-Kerim'in fesahat ve beyan tarzını taklit, ayetlerini de iktibas suretiyle hitabetin İslam'la beraber bir kat daha belagat ve hikmet kazanmasıdır. İslam'ın zuhurundan sonra yetişen hatipler, örneğin; kinaye iradı veya tehdit icrası amacıyla nutuklarını Kur'an-ı Kerim ayetleri ile süslerlerdi. Zira o sıralarda da Araplar henüz bedevî bir halde bulunuyorlardı. Fetihlerin ve muharebelerin yürütülmesi için hitabete daha çok ihtiyaç duyuluyordu. Bundan dolayı hitabet bu dönemde şiirden daha ziyade terakkiye mazhar olmuştur. Zira bilindiği gibi hitabet şiire nazaran elde edilmesi daha kolay bir sanat sayılır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de şiir ve şairlerle ilgili bazı caydırıcı ayetler ve hükümlere rastlanmasına rağmen hitabet hakkında bu türden naslar varit olmamıştır.

Hitabet insanlık tarihi kadar eskidir. Savaş ya da hissi gerilimin yüksek olduğu alışılmadık olaylar, üzüntülü veya sevinçli anlar çoğu zaman hitabeti gerektirmiştir. Müslümanlar, İslam vasıtasıyla uğrunda çaba gösterdikleri bir gayeye sahip olmuşlar ki, şahsi olarak onun parçaları ve tebliğcileri haline gelmişlerdi. Hutbe bu yeni dine toplu davet çabasının bir vasıtası oldu. Siyasi rolünü devam ettirmek için destek sağlamaya çalışan lider ve kitleler arasında bir haberleşme ortamı haline geldi. Böylelikle bunlar konuşmalarının içinde bütün edebi gücünü kullanmaya çalıştı. Kur'an ve hadis'in temaları veya ayetleri ile değişik kelime ve yapıları kullanarak irticalen söz söyleme sanatı (hitabet) doğdu.

İslami dönemde irad edilen hutbelerin üslubu genel olarak; hamd ve sena ile başlaması, ibaresinin etkili olması, lafızlarının kolay olması, Kur'an üslubunu taklit etmesi, cahiliye dönemindeki kâhinlerin sözlerinde görülen seci' yapısına yer verilmemesi, salih ameli teşvik amacıyla kısa hikâye ve temsillere yer verilmesi gibi hususlardan ibaretti. Bu hususlar İslam hitabetini cahiliye hitabetinden ayıran farklar olarak ta kabul edilmiştir.

Hutbelerin mevzularına gelince; Hz. Peygamberin zamanı ile dört büyük halifenin dönemlerinden ibaret olan ilk İslam dönemindeki hutbelerin konuları umumiyetle üç alandan oluşmuştur. Birincisi İslam'a davet alanıdır ki, Allah'ın birliğine çağrı, iyiliği emir edip kötülükten sakındırma, dinle ilgili bir hükmü açıklama gibi noktalara temas edilmiştir. İkincisi İslam ordusuna cesaret. Bu tür hitabelerde ordunun müşriklere karşı nasıl davranacağı, cihada teşvik, bir zaferin ardından Müslümanları tebrik gibi hususlar yer alırdı. Üçüncüsü de daha çok siyasi içerik taşıyan hitabetlerdir. Bu kısım hitabetlere de biat hitabeti, bir şüpheyi giderme konuşmaları, eman ve af ilanı gibi mevzular girmişti.

Sadru'l-İslam dönemin meşhur hatipleri; başta Hz. Peygamber olmak üzere onun halifelerinden özellikle, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ali'dir. Hz. Ali'nin "Nehcu'l-

Belâğasi'başı başına bir hutbeler külliyesidir. Hz. Peygamber'in vefat ettiği gün Hz. Ebûbekir'in irâd ettiği etkili hitabetin, başta Hz. Ömer olmak üzere olayın şokunu yaşayan Müslümanları nasıl teskin ettiği bilinen bir gerçektir.

b - Kur'an'ın Arap Edebiyatına Etkisi

Sadru'l-İslam döneminin en büyük edebi olayı Kur'an-Kerim'in nüzulüdür. Kur'an fasih Arapçanın çatisını, esaslarını tespit için mükemmel bir numune olmuştur. Diğer yandan İslamiyet'le birlikte Arapçanın hakim olduğu yerlerde eskisinden farklı bir düşünüş ve yaşayış tarzı ve yeni bir cemiyet yapısı doğmaya ve gelişmeye başladı. Düşünce, duygu ve zevklerdeki bu değişiklik pek tabii olarak dili de etkiledi. Şu bir gerçektir ki, İslam medeniyetinde birçok ilim ve sanat şubesinin hareket noktası Kuran-ı Kerim olmuştur. Bu arada Arap edebiyatında filolojinin çeşitli mevzuları, lügat, gramer, fonetik ve üslup tetkikleri, imla meseleleri, yazının ıslahı vb. ile ilgili çalışmalar Kur'an-i Kerim'e bağlı olarak başlamış, sonra bunlardan bir takım ihtisas şubeleri doğmuştur.

Kur'an gerek lafız, gerekse mana açısından eşine rastlanmaz edebi bir zenginliğe sahiptir. Bu zenginlik onun lafızlarında, manasında, ilminde, mevzularında ve üslubundaki derinlikte mevcuttur. Kur'an'ın bu edebi mucizeviliği bütün Müslümanlar tarafından onun ilahi kaynaktan çıkma olduğuna delil olarak kabul edilmiştir. Ku'an'ın muhatap aldığı insanlar onun bir beşer tarafından yazılmadığını anlayabilecek kadar edebi bilgi ve seviyeye sahip olmalıydılar. Mümkün olan en yüksek edebi anlayışa ve derinliğe sahip Kur'an'ın muhatabı olan insanlar da bu sonuca varmışlardır. Aslında Kur'an, Arapların bildiği bütün edebi mükemmellik kaidelerini yıkmıştır. Her ayeti bilinen edebi kaidelere uyduğu ve onları tamamladığı gibi kat kat da aşmıştır.

Araplar, dillerinin ulaşabileceği edebi idealler hakkında bir fikre sahiptiler. Şiirlerinde, hitaplarında, bu kaidelerin az çok gerçekleştiğine şahit olmuşlardı. Kur'an'ın başarısı ise daha önce bildikleri her şeyi aştı. Onu bir mucize, yani hiçbir zaman eş meydana getirilemeyecek bir meydan okuma olarak görmelerinin sebebi budur. Böylece o, rakiplerini tamamen üstün bir sunuşla aciz bırakmıştı. Okunması, iddialarını öylesine boğdu, onları mümkün olan en yüksek edebi zirveye öylesine çıkardı ki, onun ilahi kaynağını kabul ettiler ve emirlerine boyun eğdiler. Edebi idealler Araplara en büyük hazzı verecek şekilde gerçekleşmiş ve hatta yıkılıp aşılmıştı. Kur'an bir edebiyat çağı başlatmış, cahiliye devri edebiyatı adeta Kur'an'la sona ermiştir.

Kur'an-i Kerim'in gerek şekil gerekse muhteva bakımından, onun eşsiz üstünlüğünü ortaya çıkaran aşağıdaki sebepler konusunda; el-Cahız, (ö.255/868), Ebu'l-Hasan el-Cürçani (ö.366/976), er-Rummani (ö.384/994), el-Hattabi (ö.388/996), el-Bakillani (ö.403/1013), Abdülkahir el-Cürçani (ö.651/1253) ve günümüzde Mustafa Sadık er-Raf'i (ö.1355/1937), Muhammed Ahmed Halefella ve Abdülkerim el-Hatib gibi düşünürler hem fikirdirler. Şöyleki:

¹ Nehcu'l-belağa: eş-Şerif er-Radi (ö.406/1015)'nin Hz. Ali'nin sözlerinden ve hutbelerinden derlediği bir eserdir.

- Kur'an ne şiir ne de seci (kafiyeli nesir) dir.
- Kur'an ayetleri manalara tam olarak uyan kelime ve terimlerden oluşur.
- Kur'an kelimeleri en zengin ve en sağlam manaları en basit şekilde verir. Orada hiçbir zaman gereksiz sözlere yer yoktur ve hiçbir kelime lüzumsuz değildir.
- Kur'an'daki kavram ve kuralların bir araya gelmesi, ya da birbirlerinden ayrılmalarının mümkün olan en yüksek cazibeyi taşımasıdır.
- Kur'anî kompozisyonun her zaman kesin, iyi yapılmış, doğru canlandırılmış olması.
- Kur'anî üslubun akıcı ve titiz olmasının yanı sıra sağlam, vurgulu ve iddiacı olması
- Kur'anî kompozisyonda terimin alışılmış manasında bir zaman yapısına sahip olması.
- Kur'an taşıdığı manayı muhteva olarak ta bir çok yönden takdim eder
- Kur'an akl-i selimi ve akla uygunluğu insan zekâsının ideal yaklaşımı olarak ele alır.
- Kur'an en güzel şekilde yaratılan insanı olduğu gibi kabul eder.
- Kur'an hayat süreçlerini bereketli kılar ve yüceltir.
- Kur'an mesajı hem belirli bir gayeye matuf, hem de hareketlidir.
- Kur'an'ın mesajı evrensel ve birleştirici, hukuk sistemi de geniş kapsamlıdır.
- Kur'anî mesaj güzellik ve estetikten zevk almayı mutlak terimlerle belirler. Güzelliği vahiy için gerekli ve böylelikle onun bir alameti olarak belirtir.

Kur'an'ın tarihteki tezahürü çok yönlü neticelere yol açmıştır. Dinleyenlerin Arapça konuştukları bir yerde Kur'an'ın doğrudan sunulduğu ile İslam'a dönüş gerçekleşmiştir. Şekil ve muhtevadaki bu ulvilik, üstün bir sonuca yol açmasının mükemmel bir misaldir.¹ Araplar edebi özellikler açısından Kur'an karşısında şaşkınlık içine girmişlerdir. En çok hayranlık duyulan edebiyat üstadının bile şiirleri Kur'an karşısında solmuştur. Bu şaşkınlık edebi üretkenliklerine de geçici bir duraklama getirmiştir. Bazı şairler bir daha şiir yazmayacaklarına yemin ederken, diğerleri ise sürekli olarak göz önünde bulundurarak herhangi bir meseleye ya da soruya cevap olarak her durumda ayetlerini okumayı seçmişlerdir.

Kur'an'ın gelişi Arap dilinin içine yerleşmiş mantık, anlayış ve güzellik kategorilerini olduğu kadar, Arapçanın kendisini de etkilemiştir. Gelişiyle birlikte Kur'an Arapçası, dilin kelime hazinesi, sentaksı, grameri, fesahat ve belagati açılarından Arap dilinin standardı haline gelmiştir. İfade tarzı, hitabı, teşbihleri, tasvirleri, mecazları, tabirleri ve estetik yapıları günlük konuşmanın parçaları haline gelmiştir.

¹ el-Faruki, a.g.e., s. 366 vd.

Kur'an'ın etkili olduğu edebi alanların başında hitabet ve şiir gelir. Kur'an üslubundan etkilenen hatipler, topluluğu daha iyi etkilemek için Kur'an ayetlerinden iktibaslar yapmaya önem vermişlerdir. Bazen bir hitabet baştan sona Kur'an ayetleriyle süsleniyordu. Edebi ürünler arasında birinci sırada hep şiir yer alırken, hasmı ilzam etmede kullanılan hitabette Kur'an ayetlerine ağırlık verilmesi şiire bir alternatif olarak onun değerini yükselten bir unsur olmuştur.

Kur'an'ın şiir ve şairler üzerinde de etkisi büyük olmuştur. Şairler Kur'an üslubundan yararlanarak şiirlerinde bol miktarda ayet iktibasında bulundular. İktibas edilen sadece ayetler değil, yeni yeni mefhumlar kazanan ve Kur'an'da birçok yerde ele alınan salât, siyam, zekât, cennet, cehennem, sevap, azap, mahşer gibi daha pek çok kavram şiir beyitlerine hâkim olmaya başladı.

Kur'an her şeyden önce Araplarda bir dil birliği sağlamış oldu. Onları Kureyş lehçesi etrafında birleştirdi. Kur'an'ın Kureyş lehçesiyle nazil olması, bu lehçe ile okunup ezberlenmesinin teşvik edilmesi, daha önce farklı lehçelerle konuşan Arapların Kureyş lügatine yönelmelerini kolaylaştırdı. Arap dilini bozulmaktan ve kaybolmaktan kurtaran en büyük güç yine Kur'an olmuştur. Kur'an olmasaydı, daha önce yaşayan ve sonradan yok olup unutulmuş çok sayıda dünya dilleri gibi Arapça da munkariz olabilirdi. Ancak Kur'an bu dilin muhafazasını sağladı.

Fasih Arapça ile nazil olan Kur'an-ı Kerim, edebi mükemmeliyetini kabul ettirmiş, yüksek belagati karşısında Arapları hayrete düşürmüştür. Zira Kur'an Arap dilinin en mükemmel numunesi, dil ve edebiyat çalışmalarının hareket noktasını oluşturmuştur. Cahiliye döneminde kendine has mefhumlarla kullanılan çok sayıda kelime, Kur'an'da daha farklı manalar kazanmış oldu. Örneğin; sadece dua manasında kullanılan "salât" kelimesi Kur'an'daki şekliyle tekbirle başlayıp selamla biten bir ibadet biçimini ifade eder oldu. Herhangi bir şeye mutlak olarak inanmak anlamında kullanılan "iman" kavramı da, "Amentu"nun esaslarına inanan bir müminin vasfı olarak telaki edildi. Küfür, İslam, şirk, nifak, oruç, zekât, teyemmüm ve daha birçok kelimelere yeni mefhumlar kazandırmak suretiyle Arap dilini zengin bir lügat hazinesine kavuşturdu. Ayrıca Kur'an, üstün belagat ve beyanıyla Arap dilini gereksiz lafızlardan, garip manalardan arındırarak onu edebi zirveye taşıdı.

KAYNAKLAR

- el-CAHİZ, Ebu Osman Amr b. Bahr,
el-Beyan ve't-tebyin, I-III, Beyrut, ts, Daru'l-Kütübü'l-ilmıyye
 -----, **Kitabu'l-hayavan**, nşr, Abdusselam Muhammed Harun, I-VII, Beyrut,
 1950.
- el-CUMAHİ, Muhammed b. Selam,
Tabakatu'ş-Şuara, Beyrut, ts, Daru'n-nahda
 ÇETİN, Nihad Mazlum,
Eski Arap Şiiri, İstanbul, 1073
 -----, "Arap", **DİA**, III, 289
 DAYF, Şevki,
Tarihu'l-Edebi'l-Arabi: el-Asru'l-cahili, 18.bs., Kahire, 1960
 -----, **Tarihu'l-Edebi'l-Arabi**: el-Asru'l-İslami, 16. bs., Kahire 1963
DİA, (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), I-XXV...İstanbul, 1988
 DEMİRAYAK, Kenan-ÇÖGENLİ, Sadi,
Arap Edebiyatında Kaynaklar, Erzurum, 1995
 EMİN, Ahmed,
Fecru'l-İslam, 11.bs., Betrut, 1975
 -----, **el-Mufassal fi tarihi'l-Edebi'l-Arabi**, nşr. Hassan Hallak, Beyrut,
 1994.
 FERRUH, Ömer,
Tarihu'l-Edebi'l-Arabi, I-IV, Beyrut, 1984
 El-FİRUZABADİ, Muhammed b. Yakub,
el-Kamusu'l-muhit, I-IV, 2.bs., Mısır, 1952
 GOLDZİHER, İgnace,
Klasik Arap Literatürü, trc., Azmi YKSEL- Rahmi ER, 1.bs., Ankara, 1993
 El-HAMEVİ, Şihabuddin Ebu Abdillah Yakut,
Mu'cemu'l-udeba, I-X, by.y. 1400
 -----, **Mu'cemu'l-buldan**, I-V, Beyrut, ts., Daru sadr
 HUART, Clement,

- Arab ve İslam Edebiyatı**, trc. Cemal SEZGİN, Ankara, ts.
HÜSEYİN, Taha,
Min Tarihi'l-Edebi'l-Arabi, I-II, Beyrut, 1991
İBN ABDİLBERR, Abdullah b. Muhammed,
Behcetü'l-mecalis ve ünsü'l-mücalis, nşr, Muhammed Mursi el-Huli, Beyrut, ts., Daru'l-Kütüb.
İBN ABDİRABBİH, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed,
el-İ'kdu'l-Ferid, I-VII, Beyrut, 1989
İBN HALLİKAN, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed,
Vefeyatu'l-A'yan ve Enbaü Enbai'z-Zaman, nşr, İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut, 1968.
İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim,
eş-Şi'r ve'ş-Şu'ara, nşr, Hasan Temim ve Ark., 5.bs., Beyrut, 1414/1994
-----, **Uyunu'l-Ahbar**, nşr., Muhammed Abdulkadir Hatim, I-IV, Kahire, 1383/1963.
İBN MANZUR, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mekrem,
Lisanu'l-Arab, I-XV, Beyrut, 1300
İBN MUNKİZ, Emir Usame b. Munkiz b. Ali,
Lubabu'l-Adab, nşr. Ahmed Muhammed Şakir, 1.bs., Kahire, 1407/1986
EL-İSFAHANİ, Ebu'l-Ferec,
el-Eğani, thk. Abduali Muhenna, I-XX, 1.bs., Beyrut, 1407/1986
el-İSKENDERİ, Ahmed b. Ali Ömer,
el-Mufassal fi tarihi'l-Edebi'l-Arabi, nşr. Hassan Hallak, Beyrut, 1994
EL-KALİ, Ebu Ali İsmail b. Kasım,
Kitabu'l-Emali, nşr. Muhammed Abdulcevvad el-Asmai, I-III, Kahire 1973
KAHYAOĞLU, Yasin,
Hâricî Edebiyatı, Uysal yayınevi, Konya 2004
EL-KALKAŞENDİ, Ahmed b. Ali,
Subhu'l-A'ş'a fisinaati'l-inşa, I-XIV, Beyrut, ts.
KEHHALE, Ömer Rıda,
el-Edebu'l-Arabi fi'l-Cahiliyeti ve'l-İsalm, Dimaşk, 1972

MEVLEVİ, Tahir,

Edebiyat Lugatı, İstanbul, 1973

El-MUBERRED, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid,

el-Kamil, I-IV, nşr. Muhammed Ebulfadl İbrahim, Daru'l-fikri-l-Arabi, Kahire, ts.

Es-SUYUTİ, Celaluddin Abdurrahman b. Ebu Bekir,

el-Muzhir, nşr. Muhammed Ahmed Ca'd el-Mevla ve ark., 3.bs., I-II, Kahire, ts.

VAFİ, Ali Abdulvahid,

Fıkhü'l-luga, Daru nahdatu Misr, Kahire ts.

..... **İlmu'l-luga**, 9.bs., Daru nahdatu Misr, Kahire ts.

ZEYDAN, Corci,

Tarihu adabi'l-luğati'l-Arabiyye, nşr. Şevki Dayf, Kahire, ts.

Ez-ZİRİKLİ, Hayruddin,

el-A'lam Kamusu teracim, I-VIII, 11.bs. Beyrut, 1995